

ภาวะผู้นำทางวิชาการและพุทธวิธีในการจัดการศึกษา

Academic Leadership and Buddhism Method for Educational Management

ครรชิต ชัยกิจ¹ ละเอียด จงกลณี² และจุฬาพรณ ธารณ์ธนะแพทย์³

Kanchit Chaiyakit¹, La-Eard Jongolnee² and Chulapunporn Thanaphaet³

^{1,2,3}มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น

อีเมล: kanchithchaiyagit@gmail.com

วันที่รับบทความ (Received) 26 กรกฎาคม 2563

วันที่ได้รับบทความฉบับแก้ไข (Revised) 22 สิงหาคม 2563

วันที่ตอบรับบทความ (Accepted) 26 สิงหาคม 2563

บทคัดย่อ

ผู้นำทางวิชาการของผู้บริหารสถานศึกษา (Instructional Leadership) มีบทบาทสำคัญที่ส่งผลต่อการบริหารจัดการการเรียนรู้และการสอนในสถานศึกษาโดยตรงนั้น เป็นเงื่อนไขของปัจจัยที่ช่วยส่งเสริมให้การปฏิบัติของโรงเรียนมีความคาดหวังสูงต่อผลสำเร็จที่จะเกิดขึ้น (Larson, 2006) ซึ่งมีความเกี่ยวข้องโดยตรงต่อการเรียนรู้ของนักเรียนและผลสัมฤทธิ์ทางวิชาการ (Hopkins, 2001) และพบว่าองค์ประกอบความเป็นผู้นำทางวิชาการของผู้บริหารสถานศึกษา มีความสัมพันธ์และเป็นตัวทำนายความมีประสิทธิภาพของโรงเรียน (Buzzi, 1991) และต้องนำหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับทางจริยธรรมของภาวะผู้นำมาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาตนพัฒนาคน พัฒนางาน โดยเฉพาะการสร้างสัมพันธ์ภาพระหว่าง ภาวะผู้นำกับภาวะผู้ตามที่มีหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเพื่อการเปลี่ยนแปลงองค์กร ทำให้เห็นว่าองค์กรจะเกิดความเปลี่ยนแปลงได้จะต้องเชื่อมโยงระหว่างการศึกษา กับสภาวะแวดล้อมทางสังคม สามารถวิเคราะห์ปัญหาและแนวโน้มทางการศึกษาของไทยได้อย่างชัดเจน มีความเป็นผู้นำ ในด้านการปฏิรูปการศึกษา เป็นผู้นำทางวิชาการและเป็นผู้ดำเนินการบริหาร มีความเชี่ยวชาญเฉพาะด้าน มีภูมิรู้ทางการบริหาร มีความรู้ในหลักการบริหาร เทคนิคทางการบริหาร และการวางแผนกลยุทธ์ ตลอดจนสามารถนำหลักวิชามาประยุกต์ใช้เพื่อให้เกิดการบริหารจัดการศึกษาสำเร็จตามเป้าหมายอย่างมีประสิทธิภาพและเกิดประสิทธิผลสูงสุด อีกทั้งยังต้องมีความสามารถในการใช้ศาสตร์และศิลป์ มีทักษะด้านคตินิยม ทักษะด้านมนุษยสัมพันธ์ ทักษะด้านเทคนิควิธี มีความสามารถในการบริหารทรัพยากรบุคคล เงิน วัสดุครุภัณฑ์และอาคารสถานที่ ตลอดจนมีความสามารถในการระดมทรัพยากรทางการศึกษาทั้งในสถานศึกษาและในชุมชนมาพัฒนาการบริหารงานในด้านต่าง ๆ ภายในสถาบันการศึกษาให้ประสบความสำเร็จสู่ความเป็นเลิศ

คำสำคัญ: ภาวะผู้นำทางวิชาการ พุทธวิธีการบริหาร

ABSTRACT

Academic Leadership of school administrators directly plays an important role in learning and teaching management. It is a condition of factors to enhance the school performance as expected to the success (Larson, 2006), which is directly related to student's learning and academic achievement (Hopkins, 2001). Also, it is found that the components of the academic leadership of the school administrators have relationship and become an indicator of the school effectiveness (Buzzi, 1991). It is necessary to apply the Buddhism doctrine related to the ethical characteristics of leadership on self, human and job development, especially the relationship between leadership and followership with Buddhist principles for organizational change. This shows that, to change the organization, there needs to be connection between education and social environment. Moreover, there needs to be able to analyze problems and trends of education in Thailand obviously, as well as, being leadership on education reform, academic matter, and administration. In addition, there has to be a specialist in a certain area, be knowledgeable of administration principles, techniques and, strategic planning, including being able to apply the principles to enable the educational administration to achieve its goal with the highest efficiency and effectiveness. Along with the school administrators needs the ability to use their own knowledge and arts, nationalist, human relations, and technical skills, also, the ability to manage human resources, budget, materials, places and buildings. Besides that, the school administrators need to be able to mobilize educational resources both in the schools and communities in order to develop the administration in various fields within the educational institutions for excellent achievement.

Keywords: Academic Leadership, Buddhism Model

บทนำ

ผู้บริหารสถานศึกษาไม่ว่าจะเป็นผู้อำนวยการโรงเรียนหรือช่วยผู้บริหารจะต้องมีการแสดงออกถึงภาวะผู้นำเพื่อที่จะดำเนินงานให้บรรลุวัตถุประสงค์ที่ได้ตั้งไว้ ซึ่งการกำหนดเป้าหมายของโรงเรียน หมายถึง พฤติกรรมที่ผู้บริหารสถานศึกษากำหนดเป้าหมายของโรงเรียนอย่างชัดเจน มีกรอบเวลา มีการวางแผนและการดำเนินงานที่มีความชัดเจน ง่ายต่อการไปปฏิบัติงาน เป้าหมายมีจุดเน้นที่ผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนและคุณลักษณะอันพึงประสงค์ที่เกิดกับนักเรียน โดยที่ครูมีส่วนร่วมในการกำหนดเป้าหมาย และผู้บริหารมีการนำข้อมูลด้านต่าง ๆ ของโรงเรียนและชุมชน ความต้องการและความสามารถของครูมาประกอบการพิจารณา กำหนดเป้าหมาย นอกจากนี้ ยังอาจกล่าวได้ว่าโรงเรียนเปรียบเสมือนบ้านหลังที่สองของนักเรียนและครู การเสริมสร้างบรรยากาศทางวิชาการของโรงเรียนจึงมีความสำคัญ เพราะถือได้ว่าเป็นการสร้างสัมพันธภาพที่ดีกับครู นักเรียน ผู้ปกครองและชุมชน ถ้าผู้บริหารสถานศึกษามีการกำหนดการในด้านการเสริมสร้างบรรยากาศทางวิชาการภายในสถานศึกษาได้เป็นอย่างดีจะเป็นแรงผลักดันในการพัฒนาความคิด ทักษะต่าง ๆ เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้และส่งผลให้สถานศึกษาเป็นองค์กรแห่งการเรียนรู้ ดังนั้นผู้บริหารสถานศึกษาจึงควรแสดงออกถึงการดำเนินการเกี่ยวกับการจัดสภาพแวดล้อมในโรงเรียนให้เอื้ออำนวยต่อการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ทางวิชาการ ไม่ว่าจะเป็นการตรวจเยี่ยมชั้นเรียน การควบคุมกิจกรรมต่าง ๆ การดูแลเอาใจใส่ครูและนักเรียน การจัดให้มีสิ่งจูงใจให้กับครูเพื่อชักจูงและผลักดันให้ครูมีพฤติกรรมในการทำงานมีประสิทธิภาพสูงสุด การส่งเสริมให้มีการพัฒนาวิชาชีพ โดยการส่งเสริมให้เข้ารับการฝึกอบรม การสัมมนา และการศึกษาเอกสารต่าง ๆ การพัฒนาและเสริมสร้างมาตรฐานด้านวิชาการ เพื่อปรับปรุงพัฒนาการเรียนการสอนให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น (Girvin, 2001)

นักทฤษฎีองค์กรสมัยใหม่ในยุคของการบริหารเชิงพฤติกรรม (Behavioral System) มุ่งเน้นการพิจารณาไปที่พฤติกรรมองค์กร (Organization Behavior) ว่าเป็นการบริหารงานที่เป็นระบบ (Organization as a System) จึงให้ความสำคัญของคนและมองคนในฐานะที่เป็นทรัพยากรมนุษย์ที่มีความสำคัญต่อองค์กร โดยเฉพาะอย่างยิ่งองค์กรในยุคศตวรรษที่ 21 จนถึงปัจจุบันต้องเผชิญกับปัจจัยแวดล้อมที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วทั้งด้านสังคม เศรษฐกิจ โลกาวัดันและเทคโนโลยีการศึกษาภาวะผู้นำได้มีพัฒนาการมาโดยตลอดเพื่อพัฒนาภาวะผู้นำให้ชัดเจนและเป็นรูปธรรมภาวะผู้นำที่เป็นรูปแบบเฉพาะจึงจำเป็นอย่างยิ่งเพื่อให้สอดคล้องกับสภาพหรือสถานการณ์ที่มีความแตกต่างกันและความหลากหลาย (เอื้อนจิต พานทองวิริยะกุล และสัญญา เคนาภูมิ, 2561) ในส่วนของผู้นำทางการศึกษาที่ประสบความสำเร็จในการบริหารองค์กรยุคการแข่งขันจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมียุทธศาสตร์ที่สำคัญก็คือวิสัยทัศน์ และมีความสามารถในการกำหนดกลยุทธ์เป็นอันดับหนึ่ง วิสัยทัศน์และกลยุทธ์จึงเป็นตัวแปรของผู้นำที่สำคัญยิ่งที่จะทำให้ภาวะผู้นำในการบริหารองค์กรสู่ความสำเร็จได้ วิสัยทัศน์ของผู้นำจะหมายถึง การสังเคราะห์ (synthesis) ความคิดด้วยการฉายภาพอนาคต (Scenario) การสร้างภาพอนาคตที่สะท้อนเป้าหมาย ความหวัง ค่านิยม และความเชื่อขององค์กรที่พึงประสงค์อย่างชัดเจน เมื่อนำความคิดออกมาเขียนให้ทุกคนได้ร่วมสร้างวิสัยทัศน์ เรียกว่าวิสัยทัศน์ร่วม (Shared Vision) หรือสานฝันในองค์กร (ภารดี อนันต์นาวิ, 2551) สอดคล้องกับแนวคิดของ Davis and Newstrom (1989) มีความเห็นในทำนองเดียวกันว่า วิสัยทัศน์เป็นสิ่งที่สำคัญประการแรกที่ผู้นำจะต้องมีและ

จะต้องสามารถเผยแพร่วิสัยทัศน์นั้นไปสู่ครูอาจารย์และผู้ที่เกี่ยวข้องต่าง ๆ โดยมุ่งหวังให้บรรลุวิสัยทัศน์นั้น

นอกจากวิสัยทัศน์ของผู้บริหารจะมีความสำคัญต่อสถานศึกษาแล้ว การปฏิบัติงานผู้บริหารก็นับว่ามีความสำคัญด้วยเช่นกัน ผู้บริหารและครูถือว่าเป็นทรัพยากรบุคคลที่มีความสำคัญต่อความสำเร็จของหน่วยงาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้บริหารมีหน้าที่ที่จะให้กำลังใจบุคลากรให้เกิดประโยชน์อย่างเต็มที่ รักษากำลังใจคน ส่งเสริมสมรรถภาพและสร้างขวัญให้กับบุคลากรในหน่วยงานให้สามารถปฏิบัติงานได้อย่างมีประสิทธิภาพสูงสุด ผู้บริหารที่ประสบความสำเร็จในการบริหารนั้นจำเป็นต้องเป็นผู้ที่มีแรงจูงใจในการปฏิบัติงาน ทั้งยังเป็นผู้ที่ต้องสร้างแรงจูงใจให้เกิดขึ้นกับผู้ร่วมงานเป็นลำดับแรก (อุทัย หิรัญโต, 2531; อ้างถึงใน สมคิด กลับดี, 2549) สอดคล้องกับ ไพฑูรย์ เรืองมกล (2541) ที่สรุปว่าผู้บริหารที่ประสบความสำเร็จในการจูงใจผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา คือ ผู้ที่สามารถกำหนดงานและรางวัลได้อย่างเหมาะสมกับเป้าหมายที่จัดไว้ การสร้างแรงจูงใจเป็นหน้าที่โดยตรงของผู้บริหารทุกระดับ นอกจากนี้จำเป็นต้องใช้พระพุทธศาสนาเป็นฐานในการสร้างแรงจูงใจให้สังคมเกิดความตระหนักเข้าใจประโยชน์และโทษตามความเป็นจริง โดยมีธรรมะกำกับ ใช้ธรรมะแก้ไขไปในแนวทางที่ถูกต้องในทุกวัยและทุกระดับของสังคม ธรรมะของพระพุทธศาสนามีอยู่มากมายที่สามารถนำมาประยุกต์ใช้สร้างแรงจูงใจในสังคมปัจจุบัน พระสงฆ์และฆราวาสต้องทำความเข้าใจปรับปรุงตนเองจนเกิดปัญญาอย่างแท้จริง ทั้งตัวบุคคล ทั้งหลักธรรมและปัญหาสังคม (พระมนัส ธมมโรโต, 2554) พุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งปัญญาและการปฏิบัติ หลักคำสอนทั้งหลายในพระพุทธศาสนานั้นกล่าวถึงหลักความเป็นจริงตามกฎธรรมชาติที่ผู้ศึกษาต้องใช้ปัญญาในการศึกษาและการปฏิบัติควบคู่กันไป ทั้งนี้เพราะพุทธธรรมในพระพุทธศาสนาประกอบด้วยหลักศีลธรรมและจริยธรรม มุ่งเน้นให้รู้เท่าทันความจริงของโลกและชีวิต (ดำรงค์ สุ่มสังข์, 2551) พระพุทธศาสนามีเครื่องมืออันทรงพลังยิ่งที่จะส่งเสริมการเรียนรู้เพื่อเป็นพลังในการสร้างแรงจูงใจ ธรรมะทั้งหมดในพระพุทธศาสนาเป็นไปเพื่อให้บุคคลและชุมชนเกิดปัญญา ผู้บริหารต้องสร้างแรงจูงใจพยายามดึงศักยภาพในตัวบุคคลออกมา (พระมนัส ธมมโรโต, 2554) เมื่อคนเราจะทำกิจกรรมหรือพฤติกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งก็ต้องมีแรงจูงใจเข้ามามีส่วนร่วมด้วย ถ้าแรงจูงใจผิดก็ทำให้เดินทางผิด ถ้าแรงจูงใจถูกก็เดินทางไปในการพัฒนา (พระพรหมคุณาภรณ์, 2546)

แนวคิดของภาวะผู้นำทางวิชาการ

การบริหารงานให้ประสบผลสำเร็จตามจุดมุ่งหมายอย่างมีประสิทธิภาพได้นั้น ขึ้นอยู่กับผู้นำเป็นสำคัญ เพราะผู้นำนั้นถือได้ว่าเป็นหลักชัยของหน่วยงาน ผู้ที่จะเป็นหัวหน้าขององค์การและบุคคลภายในองค์การได้ จะต้องมีความสามารถในการเปลี่ยนแปลง และริเริ่มสร้างสรรค์สิ่งแปลกใหม่ให้เกิดขึ้น และสามารถเผชิญหน้ากับความจริงของโลกยุคสมัยใหม่ที่มักจะเกิดเหตุการณ์ที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว จากปัจจัยสิ่งแวดล้อมทั้งจากภายในและภายนอกองค์การ อีกทั้ง ในยุคปฏิรูปการศึกษาผู้บริหารต้องเป็นผู้ที่มีภาวะผู้นำทางวิชาการเป็นผู้นำในการบริหารจัดการหลักสูตรซึ่งถือเป็นหัวใจของการจัดการเรียนการสอนที่ยึดผู้เรียนเป็นสำคัญ เป็นผู้นำในการสร้างพลังเครือข่ายความร่วมมือเพื่อปฏิรูปการเรียนรู้ และเป็นผู้สร้างองค์การแห่งการเรียนรู้ในสถานศึกษา

ความหมายภาวะผู้นำทางวิชาการ

ภาวะผู้นำทางวิชาการ เป็นหนึ่งในเงื่อนไขของปัจจัยที่ช่วยส่งเสริมให้การปฏิบัติงานของโรงเรียนมีความคาดหวังสูงต่อผลสำเร็จที่เกิดขึ้น (Larson, 2006) ซึ่งมีความเกี่ยวข้องโดยตรงต่อการเรียนรู้ของนักเรียนและผลสัมฤทธิ์ทางวิชาการ และพบว่าองค์ประกอบความเป็นผู้นำทางวิชาการมีความสัมพันธ์และเป็นตัวทำนายความมีประสิทธิภาพของโรงเรียน (Buzzi, 1991) โดยเฉพาะครูเป็นบุคคลที่มีบทบาทสำคัญที่ส่งผลต่อการจัดการเรียนรู้และการสอนในสถานศึกษาโดยตรง มีนักวิชาการได้ให้ความหมายของภาวะผู้นำทางวิชาการดังนี้

ไพเราะ พัดตาสิงห์ (2554) ได้สรุปถึง ภาวะผู้นำทางวิชาการ ว่าหมายถึงการปฏิบัติหน้าที่ของผู้บริหารในการใช้อิทธิพล กระบวนการให้ผู้ร่วมงานให้ความร่วมมือปฏิบัติกิจกรรมเพื่อนำไปสู่ความมีประสิทธิภาพทางการเรียนการสอนให้สำเร็จ บรรลุตามวัตถุประสงค์ตามที่กำหนด

ชฎากาญจน์ เจริญชนม์ (2553) ได้สรุปความหมาย ภาวะผู้นำทางวิชา ว่าหมายถึงความสามารถในการนำความรู้ ทักษะ ตลอดจนเทคนิคต่าง ๆ มาใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อการดำเนินงานวิชาการ สามารถให้กลยุทธ์ทั้งการเป็นผู้นำและการบริหารและนำกลุ่มให้กระทำกิจกรรมทางวิชาการให้บรรลุผลตามเป้าหมายที่ได้ตั้งไว้ อันจะส่งผลต่อประสิทธิภาพการจัดการเรียนการสอนและสัมฤทธิ์ผลทางการเรียนของนักเรียนในที่สุด

McEwan (2003) ได้นิยามความหมายของ ภาวะผู้นำทางวิชาการ ไว้ว่าคือ ภาวะผู้นำที่เกี่ยวข้องโดยตรงต่อกระบวนการเรียนการสอน ประกอบด้วย ครู นักเรียน และหลักสูตร มีปฏิสัมพันธ์ต่อกัน

สรุปได้ว่า ภาวะผู้นำทางวิชาการของผู้บริหารสถานศึกษา หมายถึง พฤติกรรมการแสดงออกของผู้บริหารสถานศึกษาที่มีความสามารถในการบริหารงานวิชาการที่เกี่ยวข้องกับการปรับปรุง พัฒนา ส่งเสริมงานวิชาการให้ประสบความสำเร็จ อาจส่งผลต่อประสิทธิภาพการจัดการเรียนการสอนได้สัมฤทธิ์ผลทางการเรียนของผู้เรียนในที่สุด

คุณลักษณะของภาวะผู้นำทางวิชาการ

คุณลักษณะของผู้นำ หมายถึง ลักษณะอันเป็นความดีงามของผู้นำซึ่งบุคคลที่เป็นผู้นำควรที่จะต้องมีอยู่ในตนเอง เพื่อที่จะสามารถนำพาองค์กรก้าวไปสู่เป้าหมายที่กำหนดไว้อย่างมีประสิทธิภาพ ผู้นำทางวิชาการนั้นจะต้องมีความพร้อมทั้งร่างกายและจิตใจ แต่ไม่ใช่หมายถึงแต่ผู้บริหารสถานศึกษาเท่านั้น แต่รวมถึงคณะครูทุกคนที่สามารถแสดงความเป็นผู้นำทางวิชาการออกมาได้ เนื่องจากผู้บริหารเพียงคนเดียวไม่สามารถทำงานวิชาการซึ่งมีขอบเขตกว้างมากและเป็นหัวใจของสถานศึกษาให้สำเร็จลงได้ซึ่งต้องอาศัยความร่วมมือร่วมใจของครูที่แสดงความเป็นผู้นำทางวิชาการออกมาด้วย ดังนั้นผู้นำทางวิชาการควรเป็นผู้ที่มีลักษณะดังที่ พิมลพรรณ เพชรสมบัติ (2555) ได้กล่าวไว้ว่า คุณลักษณะภาวะผู้นำทางวิชาการมีดังนี้

1. มีวิสัยทัศน์ในการจัดการศึกษาให้ทันกับการเปลี่ยนแปลง
2. มีความเป็นผู้นำในการริเริ่มการใช้นวัตกรรมเพื่อการเรียนการสอน
3. ส่งเสริมการนำเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสารมาใช้ในการปฏิรูปการเรียนรู้
4. มีศักยภาพในการพึ่งตนเองในการพัฒนางานวิชาการ
5. แสวงหาความรู้ใหม่มาปรับใช้ตลอด

ดังนั้นแล้วจะเห็นได้ว่า ลักษณะของผู้นำทางวิชาการที่ดี สิ่งที่สำคัญคือการเป็นผู้นำที่มีวิสัยทัศน์กว้างไกล มองการณ์ไกล เพื่อให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะเรื่องหลักสูตรและการสอน มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์และเทคนิคการทำงานรูปแบบใหม่อยู่เสมอ เพื่อสร้างสรรค์ชิ้นงาน พร้อมทั้งมีเหตุผลและยอมรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่นด้วย มีบุคลิกภาพทั้งด้านร่างกาย ด้านจิตใจและด้านสังคมที่ดี รวมถึงสามารถเชื่อมโยงสมาชิกในกลุ่มให้ปฏิบัติงานได้อย่างเต็มที่

พุทธบริหารการศึกษา

พุทธทาส ภิกขุ (2512) ได้กล่าวถึงหลักการศึกษาที่สมบูรณ์ไว้ว่า การศึกษาที่สมบูรณ์จะต้อง มีองค์ประกอบ 3 ประการ คือ

1. มีความฉลาด
2. มีเครื่องมือควบคุมความฉลาด เพื่อให้ใช้ความฉลาดอย่างถูกต้อง มีวิชาชีพและอาชีพเพียงพอต่อการดำรงชีพ
3. มีมนุษยธรรม คือ ความเป็นมนุษย์ที่ถูกต้อง พอตัว สอดคล้องกับแนวคิดของท่าน ปัญญานันทภิกขุ (2561) ได้กล่าวถึงการศึกษาที่สมบูรณ์ว่า การศึกษาที่สมบูรณ์เป็นบ่อเกิดแห่งปัญญา เป็นทางให้เกิดหุตาสว่าง มองการณ์ไกล เป็นปัญญาที่มีเหตุผล มีธรรมะ คือ สติ เป็นต้น คอยเหนี่ยวรั้งความคิดไม่ให้ดำเนินไปผิดทาง

พระธรรมปิฎก (2539) กล่าวถึงการศึกษาว่า “การศึกษานั้นเป็นทั้งตัวการพัฒนาและเครื่องมือสำหรับพัฒนา คือ เป็นการพัฒนาตัวบุคคลขึ้นโดยพัฒนาตัวคนทั้งคนหรือชีวิตทั้งชีวิต ตัวการพัฒนานั้นคือการศึกษา เมื่อผู้เรียนมีการศึกษาอย่างนี้แล้ว ก็นำไปเป็นเครื่องมือในการดำเนินชีวิตและสร้างสรรค์สิ่งต่าง ๆ การศึกษาก็กลายเป็นเครื่องมือของการพัฒนา” ในที่นี้จะกล่าวถึงหลักการทางพระพุทธศาสนาที่จะนำมาเป็นพื้นฐานการจัดการศึกษาให้สมบูรณ์ เพื่อมุ่งเน้นให้มนุษย์เกิดความฉลาดหรือเกิดปัญญาแล้วนำเอาปัญญาที่เกิดจากการศึกษามาพัฒนาตนเองให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ได้ ดังนี้

1. มนุษย์เป็นสัตว์ประเสริฐด้วยการศึกษา

พระธรรมปิฎก กล่าวว่ามนุษย์ต่างจากสัตว์อื่นในข้อที่ว่า เป็นสัตว์ที่ต้องฝึก ต้องศึกษา และฝึกได้ ศึกษาได้ มีหลักการที่ควรสังเกตสำคัญในเรื่องนี้ 2 อย่างคือ

1.1 มนุษย์เป็นสัตว์ที่ต้องฝึก หมายความว่า การดำเนินชีวิตอยู่ได้ ความเป็นอยู่ที่ดีได้นั้น แทบไม่มีอะไรเลยที่มนุษย์จะได้มาเปล่าๆ แต่ได้มาด้วยการศึกษาคือเรียนรู้ ฝึกหัดพัฒนาขึ้นมาทั้งสิ้น ต่างจากสัตว์อื่นทั่วไปที่ดำเนินชีวิตได้ด้วยสัญชาตญาณ แทบไม่ต้องเรียนรู้ฝึกฝนพัฒนา

1.2 มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ หมายความว่า การที่เรียนรู้ฝึกหัดพัฒนาได้นี้เป็นความพิเศษของมนุษย์ ซึ่งทำให้มนุษย์มีชีวิตที่ดีงามประเสริฐ เมื่อมนุษย์พัฒนาได้สูงสุดจึงถือเป็นผู้ประเสริฐ แม้แต่เทวดา พระพรหมก็กราบไหว้เคารพนับถือ ต่างจากสัตว์อื่นทั่วไปที่เกิดมาด้วยสัญชาตญาณอย่างไรก็ตายไปด้วยสัญชาตญาณอย่างนั้น

ในทางพระพุทธศาสนานั้น การพัฒนาชีวิตอย่างถูกต้องก็คือการทำให้ชีวิตดำเนินไปในวิถีที่ถูกต้องที่จะนำไปสู่จุดหมายหมายความคือการมีวิถีชีวิตที่ถูกต้องดี เราเรียกกันว่า มรรค คำว่ามรรค คือ วิถีชีวิตที่ถูกต้องดีงามซึ่งนำไปสู่จุดหมายได้ มรรคนั้นเป็นของคู่กันกับหลักการอีกอย่างหนึ่ง คือ สิกขา ดังนั้นหากต้องการให้มีชีวิตที่ถูกต้องดีงามก็ต้องมีการฝึกฝนหรือฝึกหัด และการฝึกฝนฝึกหัดให้ชีวิตดำเนินไปในวิถีที่ถูกต้องดีงามเราเรียกว่า สิกขา หรือศึกษา เพราะฉะนั้นการศึกษาก็คือ การฝึกฝนให้ชีวิตดำเนินไปในวิถีที่ถูกต้องดีงาม

ในเมื่อการศึกษาเป็นการฝึกฝนพัฒนาคน ให้ดำเนินไปในวิถีชีวิตที่ถูกต้องดีงาม トラバใดชีวิตของเรา ยังไม่สมบูรณ์ ยังมีความบกพร่อง ยังมีปัญหา ยังมีทุกข์ トラบนั้นเรายังต้องพัฒนาชีวิตกันเรื่อยไป นั่นก็คือ การศึกษาตลอดชีวิต หรือพัฒนาชีวิตกันตลอดชีวิตนั่นเอง

2. หลักธรรมพื้นฐานของพระพุทธศาสนากับการศึกษาที่สมบูรณ์หลักพุทธธรรมที่จะนำมาเป็นหลักในการประยุกต์ใช้กับการจัดการศึกษาแบ่งออกเป็นสอง กลุ่ม คือ

2.1 หลักพุทธธรรมที่เป็นเกณฑ์ในการพิจารณาปัญหา ครอบคลุมทั้งระบบอย่างเป็นกระบวนการ หลักพุทธธรรมนี้จะใช้เป็นเครื่องมือตรวจสอบ และแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในกระบวนการทางการศึกษาที่ดำเนินไปในทุกขั้นตอน หลักพุทธธรรมกลุ่มนี้คือ อริยสัจ 4 และปฏิจจสมุปบาท

2.2 หลักพุทธธรรมเชิงปฏิบัติการ เสริมในรายละเอียด เมื่อตรวจสอบพบจุดบกพร่องของกระบวนการศึกษาหรือกระบวนการเรียนการสอนนั้น การนำหลักพุทธธรรมนี้ไปใช้ ก็ทำได้ 2 อย่างคือ ในฐานะทบทวนแผน (Re-planning) ตามความเป็นจริงที่ปรากฏออกมา จากการตรวจสอบด้วยหลักอริยสัจ 4 และปฏิจจสมุปบาท

ในเรื่องของการศึกษาหรือกระบวนการเรียนการสอนอันถือว่าเป็นหนึ่งในปัญหาสำคัญๆ ที่เกี่ยวข้องกับชีวิตมนุษย์ ก็ควรจะดำเนินไปโดยใช้หลักอริยสัจ 4 และปฏิจจสมุปบาทเป็นหลักการขั้นพื้นฐานที่สำคัญ แล้วนำเอาเรื่องอื่นมาเป็นบริวาร หลักสำคัญที่จะต้องตระหนักไว้เสมอก็คือ การใช้หลักอริยสัจและปฏิจจสมุปบาทมาเป็นหลักในการแก้ปัญหาหรือดำเนินการในเรื่องราวใดๆ นั้น ต้องตรวจสอบเรื่องนั้นๆ ทั้งระบบเพื่อให้ความจริง ไม่มองเฉพาะจุดใดจุดหนึ่ง แต่ตรวจสอบเพื่อค้นหาความจริงแล้วแก้ปัญหาตามเหตุปัจจัยที่ปรากฏ บางเรื่องอาจแก้ทั้งหมด บางเรื่องอาจแก้เพียงจุดใดจุดหนึ่งก็เพียงพอ

เมื่อเรานำหลักพุทธธรรมมาใช้ในการเรียนการสอนเราจะมองเฉพาะจุดเล็กๆ จุดเดียวก็จะไม่ครอบคลุมประเด็นในทุกๆ ด้าน ต้องทำความเข้าใจ เริ่มตั้งแต่หลักสูตร อาคารสถานที่ ครูอาจารย์ อุปกรณ์วัสดุครุภัณฑ์ ขวัญกำลังใจ หรือปัจจัยอื่นๆ ที่มีอยู่ ต้องนำมาพิจารณาให้หมด ตรงจุดไหนที่เห็นว่าดีอยู่แล้วก็รักษาไว้ แต่ส่วนที่บกพร่องก็ปรับปรุงแก้ไขให้ดีขึ้น การใช้หลักการนี้มาพัฒนา ผลออกมาจะมีความเจริญก้าวหน้าไปพร้อมๆ กัน และความจริงที่ถูกต้องก็คือ ทางสายกลางที่มีความสมดุลในทุกขั้นตอน คุณธรรมที่จะต้องนำมาเสริมลงในกระบวนการเรียนการสอน ที่ควรทำความเข้าใจมีดังนี้ (พุทธทาส ภิกขุ, 2535)

ปัญญา

ปัญญาและกระบวนการอันนำไปสู่การเกิดปัญญา คือความรอบรู้ทั้งตนเอง วิชาการต่าง ๆ สิ่งแวดล้อม สังคมและความเป็นไปของโลกอย่างชัดเจน นับเป็นจุดหมายปลายทางของกระบวนการเรียนการสอนทุกวิชา ในทางพระพุทธศาสนาได้แบ่งปัญญาออกเป็น 3 ประเภทคือ สหชาติปัญญา ปัญญาติดตัวมา

ตั้งแต่เกิด (พันธุกรรม) นิปากปัญญา ความรู้ในด้านอาชีพ และวิปัสสนาปัญญา เป็นความรู้แจ้ง รู้จริง รู้ถูกต้อง และกระบวนการที่ก่อให้เกิดปัญญาคือ ปัญญาเกิดจากการฟัง (สุตมยปัญญา) เกิดจากการคิด (จินตมยปัญญา) เกิดจากการอบรมตนเอง (ภาวนามยปัญญา)

อริยมรรค 8

อริยมรรค 8 เป็นแกนกลางในการจัดการศึกษาของทุกวิชา เพราะหลักการของอริยมรรคอยู่ที่ สัมมา คือ ความถูกต้องชอบธรรมในลัทธิชีวิตของมนุษย์ทุกชาติทุกเผ่าพันธุ์ล้วนดำเนินไปในกรอบแห่งอริยมรรคทั้งสิ้น หากลัทธิเหล่านั้นดำเนินไปผิดทาง ชีวิตก็ต้องรับผลแห่งความผิन्नอย่างตรงไปตรงมา ไม่มีทางหลีกเลี่ยง แต่ในทางตรงกันข้าม ถ้าได้ใช้ลัทธิชีวิตให้ถูกต้องในทุกขั้นตอน ผลออกมาเป็นความรู้ทุกอย่างยุติธรรม ไม่มีใครจะมาเปลี่ยนแปลงผลแห่งความทุกข์ต้องเหล่านั้นได้

อริยมรรค เป็นเรื่องของความถูกต้องที่ครอบคลุมพฤติกรรมของมนุษย์ไว้อย่างครบถ้วน คือ

1. สัมมาทิฐิ คือความเห็นชอบ ความเห็นอันถูกต้องถ่องแท้ เป็นความจริงแท้ ไม่ใช่ผลที่เกิดจากการคาดคะเนหรือตั้งสมมติฐานใดๆ ทั้งสิ้น และความเห็นที่ถูกต้องจะต้องสามารถค้นหากระบวนการแห่งความจริงนั้นอย่างครบวงจรอีกด้วย

2. สัมมาสังกัปปะ คือดำริชอบ ดำริถูกต้อง สอดคล้องกับความจริงที่ปรากฏนั้น เมื่อความจริงปรากฏเป็นพื้นฐานแล้ว ความดำริที่สอดคล้องกับความจริง ก็จะทำให้ได้อย่างถูกต้อง ไม่เบียดเบียนกายใจของตน และผู้อื่น

3. สัมมาวาจา คือวาจาชอบ การพูดจาถูกต้อง เมื่อใจประจักษ์ความจริงทุกด้าน วาจาอันทำหน้าที่เป็นสื่อของใจก็จะสะท้อนสื่อสารถ่ายทอดออกมาแต่ความจริงที่ประจักษ์แล้วนั้น

4. สัมมากัมมันตะ คือการงานชอบ การงานถูกต้อง ไม่ว่างงานทางกายหรือทางใจหากเป็นไปอย่างถูกต้องและเป็นจริง ยิ่งเสริมค่าให้ชีวิตของผู้ทำ และสังคมที่เกี่ยวข้องก็จะพลอยได้รับผลเป็นสุขไปด้วย

5. สัมมาอาชีวะ คือการประกอบอาชีพชอบ การประกอบอาชีพถูกต้อง เมื่อทราบความจริงของชีวิตว่าการประกอบอาชีพที่ถูกต้องไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น มุ่งนำเอาผลที่ได้มาจากการใช้ความรู้ความสามารถมาประกอบอาชีพให้ยืนยาวและอำนวยความสะดวกแก่เพื่อนมนุษย์ ก่อให้เกิดความปิติปราโมทย์ อิ่มทั้งกายและใจ

6. สัมมาวายามะ คือความเพียรชอบ ความพากเพียรอย่างถูกต้อง เมื่อได้ทราบความจริงว่าการประกอบความเพียรที่ผิดทำให้ชีวิตตกต่ำ นำความหายนะมาสู่ชีวิต เช่น พากเพียรในการประกอบอบายมุข มีแต่นำทุกข์มาสู่ชีวิต ทั้งระยะสั้นและระยะยาว ก็ยึดเอาความเพียรถูกต้องคือ เพียรเล็ก ลด ละ พฤติกรรมที่ขัดขวางความก้าวหน้าทั้งทางกายและทางใจ เมื่อทำได้แล้วก็ต้องเพียรพยายามระวังไม่ให้บาปเกิดขึ้นหรือไม่ให้พฤติกรรมอันไม่พึงปรารถนาต้องหวนกลับมาสู่ชีวิตอีก ขณะเดียวกันก็ศึกษาอบรมบ่มเพาะแต่สิ่งที่ดีงามพร้อมกับพัฒนาและรักษาให้อยู่กับชีวิตจนเกิดความสมบูรณ์และสมดุล

7. สัมมาสติ คือ ความระลึกชอบ ความระลึกที่ถูกต้อง กล่าวคือ ระลึกรู้สึกต่อชีวิตตามความเป็นจริงอย่างเป็นกระบวนการ เข้าใจพฤติกรรม กิริยาหรือปฏิกริยาของชีวิต เข้าใจผลอันเกิดจากกิริยา และ

ปฏิกิริยาต่าง ๆ ของชีวิต ที่จะต้องดำเนินไปตามกระบวนการแห่งความเปลี่ยนแปลงตามเหตุปัจจัยอยู่เนื่องนิตย์

8. สัมมาสมาธิ คือความตั้งใจชอบ ความมั่นคงของจิตที่ถูกต้อง เป็นธรรมดาที่จิตของมนุษย์ เคลื่อนไหวไปมา รับอารมณ์ต่าง ๆ อย่างรวดเร็วอยู่ตลอดเวลา ถ้าหากจิตดับอยู่ในสภาวะปกติก็ไม่เกิดความเดือดร้อนใด ๆ แล้วเมื่อมีกิเลสเข้ามาครอบครองจิตทำให้หวั่นไหวผิติดกิด ก็เกิดความทุกข์ ความจริงก็ปรากฏอยู่ว่า แม้องค์ประกอบชีวิตส่วนอื่นสมบูรณ์ แต่ถ้าไม่สามารถทำจิตให้ปกติได้ ความทุกข์ก็จะมีอยู่อย่างมากมาย เข้ามาสู่ชีวิตไม่ขาดสาย การเจริญภาวนาคือ วิธีการฝึกจิตให้สงบมั่นคงและเหมาะสมพร้อมที่จะเรียนรู้และสู้กับ อารมณ์ที่จะมาอย่างไม่หวั่นไหว อาจจะเป็นพื้นฐานให้เกิดความรู้แจ้ง (ญาณ) จนสามารถป้องกันจิตจากการ ควบคุมจากกิเลสต่าง ๆ แล้วในที่สุดก็จะพบกับความหลุดพ้น (วิมุตติ) ปราศจากกิเลสทั้งปวง

พระธรรมปิฎก (2542) ย้ำว่า “สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ” เป็นแกนนำ เป็นต้นทางและเป็น ตัวยืนของกระบวนการศึกษาทั้งหมด สัมมาทิฐิ คือ ปัญญาขั้นสูงที่เกิดจากการสั่งสอนอบรมในด้านจิตใจจน เห็นสัจธรรมพบว่าอะไรควรชองแะ อะไรควรละอย่างชัดเจน การจัดการศึกษาจนได้ปัญญาประเภท สัมมาทิฐิ คือ การวางรากฐานความถูกต้องให้แก่วิชาการทั้งปวง ความรู้ใดๆ ก็ตามที่ตั้งอยู่บนสัมมาทิฐิ ล้วน เป็นความรู้ที่ไม่เป็นพิษเป็นภัยแก่ใครๆ แต่จะสร้างสรรค์ประโยชน์ฝ่ายเดียว พื้นฐานสำคัญของการเรียนการ สอนวิชาต่างๆ ต้องมีสัมมาทิฐิเป็นแกนกลาง พระพุทธองค์ก็ได้ชี้ชัดว่าการเกิดสัมมาทิฐิมาจากเหตุ 2 อย่าง คือ

1. ปรัตโยสะ คือปัจจัยกระตุ้นการเรียนรู้จากภายนอก เช่น การแนะนำ การถ่ายทอด การโฆษณา คำบอกเล่า ตลอดจนการเลียนแบบจากพ่อ แม่ ครู เพื่อน เป็นต้น

2. โยนิโสมนสิการ คือ ปัจจัยกระตุ้นการเรียนรู้จากภายใน หมายถึง การคิดอย่างแยบคาย หรือความรู้จักคิด คิดอย่างมีระบบ คิดอย่างมีกระบวนการ คิดรอบด้าน หรือคิดตามแนวทางปัญญา คือ รู้จัก มอง รู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลายตามสภาวะ ตามความเป็นจริง

ผลสรุป

การศึกษามีหน้าที่สร้างสรรค์ทั้งสองด้านไปพร้อมกัน คือ การพัฒนาชีวิตบุคคลให้ถึงความสมบูรณ์ และสร้างสรรค์อารยธรรมที่ส่งเสริมให้ระบบความสัมพันธ์ของสรรพสิ่งเจริญงอกงามไปในวิถีทางที่เกื้อกูลกัน การศึกษาที่แท้คือ การพัฒนาชีวิตบุคคลให้สมบูรณ์พร้อมไปด้วยกันกับการสร้างสรรค์อารยธรรมที่ยั่งยืน นักการศึกษาที่ยึดมั่นในหลักของพระพุทธศาสนาก็พยายามพิจารณาตรวจสอบปัญหาต่าง ๆ อย่างใกล้ชิด ใช้หลักศาสนานำมาประยุกต์ใช้กับการศึกษา เราก็เริ่มเห็นปัญหาและสาเหตุแห่งปัญหาอย่างชัดเจนว่า การศึกษาที่ขาดดุลยภาพเป็นสาเหตุแห่งวิกฤตการณ์ในด้านต่าง ๆ จึงได้หันกลับมาพิจารณากันว่า การจัดการ เรียนการสอนในอนาคตมีความจำเป็นต้องสร้างความสมดุลให้เกิดขึ้น จึงมีความเห็นพ้องกันว่าควรปรับปรุง หลักสูตรการเรียนการสอน โดยนำเอาหลักการของพระพุทธศาสนาเป็นพื้นฐานในด้านการเรียนการสอน โดยตั้งความหวังร่วมกันว่าการจัดการเรียนการสอนอันมีพระพุทธศาสนาเป็นพื้นฐาน พระพุทธศาสนา เหมาะสมอย่างยิ่งกับสังคมไทย ซึ่งจะก่อให้เกิดดุลยภาพแห่งการศึกษาและการพัฒนาสังคม พระพุทธศาสนามี

หลักธรรมที่แน่นอน เป็นหลักในการดำเนินชีวิต เช่น ศีล 5 ก็ควบคุมการดำรงชีวิตของแต่ละบุคคล และเชื่อมั่นว่าการศึกษาที่สมดุลและการพัฒนาที่สมบูรณ์เช่นนี้จะป็นพลวัตปัจจัยให้เกิดสังคมที่ปกติสุขที่มนุษย์ สัตว์ ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจะอยู่ร่วมกันและพึ่งพาอาศัยกันด้วยสันติ บนพื้นฐานแห่งความเมตตาธรรมอัน เป็นแกนนำแห่งสัมพันธภาพที่ไร้พรมแดน ก็เพราะอาศัยหลักการทางพระพุทธศาสนาเป็นแนวทางนำมาซึ่ง ความสุขของสรรพสิ่งทั้งปวง การศึกษาตามหลักพระพุทธศาสนาเป็นการศึกษาระบบกัลยาณมิตรระหว่างครู กับศิษย์ ซึ่งในปัจจุบันครูกับศิษย์มีความปฏิสัมพันธ์ในด้านต่าง ๆ ห่างกันมาก ผู้ทำหน้าที่เพียงบรรยาย (สลิปทายก) แล้วก็จบออกไป โอกาสที่ครูและศิษย์จะมีปฏิสัมพันธ์ทางความรู้ก็ไม่มี ซึ่งแตกต่างกับการศึกษา สมัยก่อนแบบตะวันออก แต่ปัจจุบันระบบกัลยาณมิตรได้พังทลายแล้วเพราะแนวคิดและค่านิยมแบบตะวันตก และการศึกษาสมัยใหม่เข้ามามีบทบาทโดยเน้นปรัชญาการศึกษาตามรูปแบบทางตะวันตกมากเกินไป โดยไม่ คำนึงถึงวัฒนธรรมพื้นฐานของสังคมไทย ทำให้เกิดการทวนกระแสระหว่างปรัชญาการศึกษาตะวันตกและ วัฒนธรรมไทย

เพราะเหตุนี้ การศึกษาแก้ปัญหาของสังคมดังกล่าว ตัวแปรที่สำคัญก็คือการจัดการศึกษาให้ถูกต้อง โดยให้เหมาะสมกับวัฒนธรรมของสังคมไทย นั่นคือการจัดการศึกษาโดยอาศัยแนวคิดของ “การศึกษาเชิง พุทธ” ซึ่งเป็นการศึกษาที่จะต้องเน้นระบบกัลยาณมิตรและความสมดุลระหว่างความเจริญทางด้านวัตถุกับ จิตใจควบคู่กันไป โดยบุคคลที่ได้รับการศึกษาด้านนี้จะได้รับผลตามความมุ่งหมายของการศึกษาทั้งในแง่ คุณสมบัติประจำตัว กล่าวคือ มีปัญญาและกรุณา ซึ่งเป็นผลจากการศึกษาในแง่ของทฤษฎีเชิงพุทธ สามารถ ปรับความทะยานอยากสิ่งของที่เกิดขึ้นความจำเป็นได้ และในแง่ของการดำเนินชีวิต จะสามารถฝึกฝน อบรม ตนเองได้ดีทั้งในด้านร่างกายและจิตใจ สมบูรณ์ด้วยวิชาและจรณะและจะสามารถบำเพ็ญตนเพื่อประโยชน์แก่ ผู้อื่นได้ ทั้งในด้านวัตถุและจิตใจนั้นก็คือการบรรลุถึงความไม่เห็นแก่ตัว ซึ่งจะนำไปสู่ภาพรวมของการพัฒนา ทางสังคม โดยอาศัยแนวคิดการศึกษาเชิงพุทธเป็นหลักในการจัดการศึกษา เพื่อการศึกษาที่สมบูรณ์และเพื่อ ความสงบสุขของสังคมไทยในยุคโลกาภิวัตน์ต่อไป

เอกสารอ้างอิง

- ชฎาภาณูจน์ เจริญชนม์. (2553). *ภาวะผู้นำทางวิชาการที่ส่งผลต่อประสิทธิผลของโรงเรียน สังกัดสำนักงานเขต พื้นที่การศึกษาขอนแก่น เขต 1*. (รายงานการศึกษาอิสระปริญญาศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัย ขอนแก่น).
- ดำรง สุ่มสังข์. (2551). *การพัฒนาจริยธรรมตามหลักไตรสิกขา: ศึกษาเฉพาะกรณีค่ายสรรพสิทธิประสงค์ จังหวัด อุบลราชธานี*. (สารนิพนธ์ปริญญาครุศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยมหาจุฬารามราชวิทยาลัย).
- ปัญญา นันทิกขุ. (2561). *ชีวิต การทำงาน หลักธรรม*. กรุงเทพฯ: สำนักหอสมุด มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- พระธรรมปิฎก. (ป.อ. ปยุตโต). (2539). *การพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable Development)*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม.
- พระธรรมปิฎก. (ป.อ. ปยุตโต). (2542). *ธรรมกับไทย ในสถานการณ์ปัจจุบัน*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธ ธรรม.

- พระพรหมคุณาภรณ์. (ป.อ. ปยุตโต). (2546). *ภาวะผู้นำ: ความสำคัญต่อการพัฒนาคน พัฒนาประเทศ*. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา.
- พระมนัส ธมมรโต (มณี). (2554). *ศึกษาวิธีสร้างแรงจูงใจจากพุทธวิธีการสอน*. (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย).
- พิมลพรรณ เพชรสมบัติ. (2555). *การพัฒนารูปแบบภาวะผู้นำของผู้บริหารศูนย์การศึกษานอกระบบและการศึกษาตามอัธยาศัยอำเภอ สังกัดสำนักงานส่งเสริมการศึกษานอกระบบและการศึกษาตามอัธยาศัย*. (ดุขฎฐิณิพนธ์ปริญญาดุขฎฐิบัณฑิต, มหาวิทยาลัยเซนต์จอห์น).
- พุทธทาส ภิกขุ. (2512). *จริยธรรมของบัณฑิต*. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา
- พุทธทาส ภิกขุ. (2535). *ชุมนุมปาฐกถา ชุด พุทธธรรม*. กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ
- ไพฑูริย์ เรืองมกล. (2541). *การสร้างแรงจูงใจในการปฏิบัติงานที่ผู้บริหารควรตระหนัก*. กรุงเทพฯ: พัฒนาการศึกษา.
- ไพเราะ พัดตาสึงห์. (2554). *การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างภาวะผู้นำทางวิชาการกับการส่งเสริมการวิจัยในชั้นเรียนของผู้บริหารสถานศึกษา สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษาอ่างทอง*. (วิทยานิพนธ์ปริญญาครุศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา).
- ภารดี อนันต์นาวิ. (2551). *หลักการ แนวคิด ทฤษฎีทางการบริหารการศึกษา*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). ชลบุรี: สำนักพิมพ์มนตรี.
- สมคิด กลับดี. (2549). *แรงจูงใจในการปฏิบัติงานของผู้บริหารสถานศึกษาขั้นพื้นฐาน เขตพื้นที่การศึกษาชลบุรี เขต 2*. (วิทยานิพนธ์ปริญญาครุศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยราชภัฏราชนครินทร์).
- เอื้อนจิต พานทองวิริยะกุล และ สัญญา เคนาภูมิ. (2561). *ภาวะผู้นำกับการพัฒนาสุขภาวะของประชาชนให้ยั่งยืน.วารสารวิชาการและวิจัยมหาวิทยาลัยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ*, 8(1), 107-114.
- Buzzi, M. (1991). The relationship of school effectiveness to selected dimension of principle's instructional leadership in elementary school in the State of Connecticut. *Dissertation Abstracts International*, 51(12), 3167-A.
- Davis, K. & Newstrom, J.W. (1989). *Human behavior at work organizational behavior*. New York: McGraw-Hill Book.
- Girvan, N. (2001). Reinterpreting the Caribbean. In B. Meeks & F. Lindahl (Eds.). *New Caribbean thought: A reader*. Jamaica: University of the West Indies Press.
- Hopkins, D. (2001). *School Improvement for Real*. London: RoutledgeFalmer.
- Larson, J. L. (2006). Subjective fatigue, influencing variable, and consequences in chronic obstructive pulmonary disease. *Nursing Research*, 55(1), 10-17.
- McEwan, E. K. (2003). *Seven steps to effective instructional leadership*. California: Corwin Press.